

19 OCAK 1988

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

I

Neşir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

I

İSTANBUL - 1980

K İ T A B İ Y A T

David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism*,
(Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu), Frank Cass: Londra, 1977, 126 sahife.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihinin bir bakıma en ilginç yönü görünüşte çelişkili fakat gerçekte birbirini tamamlayan süreçlerin başlaması olmuştur. İdari alanda, Osmanlı Devleti'nin başlangıç devrinden beri devam edegelen bazı temel kurumlarının ancak geçen yüzyılda kökünden değiştirildiğini veya tamamen kaldırdığını görüyoruz. Vak'a-yi Hayriye (1826), Osmanlı tarihinde alışlagelmiş reförm çevresini aşarak, kul istemi yerine bir zabıt sınıfı getirmekle merkezi hiyerarşinin yapısını değiştirmiştir. Dış ilişkiler alanında da paralel bir gelişme izlemek kabildir: imparatorluğun dış politikasını daha etkili bir şekilde sürdürmeyi amaçlayan Umur-i Hariciye Nezareti'nin kurulması (1835) aynı zamanda profesyonel bir elit kadronun doğmasını içerir. Nihayet, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile idareci kadroların görev ve yetkiler açısından yeniden tanımlamaları yapılmış olur.

On dokuzuncu yüzyıldaki değişim hareketleri şimdiye kadar genellikle Osmanlı reformları süreci çerçevesinde ele alınmıştır. Halbuki, yukarda değinilen üç örneğin de yansıttığı gibi, sebepler ve işlevsel amaçlar ne olursa olsun, geçen yüzyılda gerçekleştirilen yenilik hareketleri devleti geleneksel prensiplerinden gittikçe uzaklaştırmış, aynı zamanda idareci zümrelerin tahsil, fonksiyon ve sosyal durumlarını farklılaştırarak, aydınlar ortamının hareketlenmesine yol açmıştır. Her ne kadar Osmanlı Devleti, kuruluşundan II. Mahmut devrine kadar devamlı bir değişim ve gelişim süreci içinde dinamikliğini korumuşsa da, elit zümrenin ilerici kesimi ancak bu devirden sonra değişimi kaçınılmaz hatta gerekli bir toplumsal olay olarak tanıtmaya başlamıştır. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki reform hareketleri temel kurumların yeniden etkin bir şekilde çalışabilmesi amacını güderek çeşitli sektörlerdeki bozuklukların teşhis ve tedavii şeklinde uygulanmış; yeniliğe en açık kişiler tarafından bile imparatorluğun altın çağına dönüş çabası olarak yansıtılmıştı. Reformcuların belki de açığa vuramadıkları istem ve özlemleri ne olursa olsun, hareketleri hiç bir zaman ne kurumlar katında ne de kişilerin kuramlarla ilişkileri dolaşımı ile takındıkları toplumsal tavrı açısından köklü bir değişimle sonuçlanmamıştır.

1830'lardan sonra yapılan siyasal ve kurumsal değişikliklerin daha önceki reform hareketlerine kıyasla en önemli özelliklerinden biri de idareci kadrolar arasında çeşitli ideal ve değer farklılıklarına yol açmasıdır. Devletin idareci zümreyi tek bir çatı altında toplama prensibini yansıtan askeri-reaya ayırımı, Tanzimat'tan sonra anlamını tamamen kaybetmiş, saray ile nezaretlerin, nazır ile kâtiplerin, mektepli ile alaylıların arasındaki mesafe gittikçe artarak çeşitli statü kesimleri doğmuştur. Bu kesimlerin her birinde oluşan değişik dünya görüşleri, ütopyik özelemler ve ideolojik eğilimler sadece alışlagelmiş toplumsal rollerden özümlelenek değil, kesimlerin tahsil, imkân, beklenti ve çıkarlarıyla uyumlu felsefi temellere dayanarak meydana gelmiştir. II. Mahmut döneminden önce «din ü devle»nin gereği gibi korunması konusunda genellikle «reformcu» ile «tütücü» arasında iki yönlü bir mücadele izleniyordu. On dokuzuncu yüzyılda «kilerici» denilebilecek grupların arasındaki farklılaşmanın önemini görebilmek için Âli ve Fuat Paşalar ile Genç Osmanlıların çatışmasını hatırlamak yeterlidir.

Burada bir noktayı vurgulamak yerinde olur. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra fikir akımları çok küçük grupların tekelinde kalmamış, özellikle gazeteciliğin gelişmesi ile gittikçe yaygınlaşarak kamuoyuna intikal etmiştir. Bu intikal sürecindeki önemli halkalardan biri de idareci sınıflar ile profesyonel gruplar arasında bağların oluşmasıdır. Meşrutiyet fikri elbette ki idareci zümreyi toplumun diğer kesimlerinden —psikolojik de olsa— uzak tutan bir ortamda bu kadar hızla gelişemezdi. Nitekim, Genç Osmanlılar'ın nüvesini oluşturan grupta devlet memurları, gazeteci ve yazarları görüyoruz. Bundan böyle statü gruplarının idareci sınıfına dahil olup olmamakla değil tahsil şekli ve düzeyine göre belirlendiğini izliyoruz. Her ne kadar toplumun belirli tahsil görmüş kesimleri arasındaki ilişkiler on dokuzuncu yüzyıl süresince çoğalmışsa da, entellektüel diyebileceğimiz tabakayı oluşturanlar ile halk arasındaki toplumsal mesafenin beklenildiği kadar azalmadığını da görüyoruz. Yüzeyden çelişkili gibi görünen bu durumun pek şaşırtıcı olmadığını iki gerçek açıklar. Birincisi, gazeteler aracılığı ile oluşturulan kamuoyu, okur-yazar oranının çok düşük olması nedeniyle toplumun çok sınırlı bir bölümünü içeriyordu. İkincisi de, fikir akımlarının, kaçınılmaz olarak, yüksek düzeydeki sorunları ele almasıydı. Vatan, millet, istibdat, meşrutiyet, icma, meşveret, hak, hukuk gibi soyut ve felsefi kavramlar, tabiatıyla halkın içinde yerel olarak değişebilen somut ve psikolojik değerlerden uzak düşüyordu. Bu fikirlerin yayılması çabasında da doğal olarak bir tek yönlülük izlemek kabildir: Ahmet Mithat Efendi'den Ziya Gökalp'e kadar «halkçı» diyebileceğimiz kişiler fikirler katı ile değerler katı arasında bir çevirmen rolü oynamışlardır. Batı etkisi altındaki Türk popüler edebiyatının geçen yüzyılın son çeyreğinden başlayarak ne denli bir didaktik havaya girdiği de bu «çevirmenlik» rolü ile açıklanabilir.

Burada kısaca belirtmeye çalıştığımız süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nda temel

kurumların değişimi ile toplumun üst tabakalarını meydana getiren gruplar arasındaki tavrın değişiminin yakından ilişkili oluşudur. Buna paralel olarak da Tercüme Odası ve kalemlerden başlayarak, rüştiye, idadi, sultani ve tıbbiyelere kadar çeşitli eğitimsel kuruluşların, geleneksel değerlerin dışında, hiç olmazsa geleneksel değerlere dışardan, objektif bir açıdan bakabilecek bir ortam yarattığını görüyoruz. Değişen ve farklılaşan yüksek öğretim kurumları üzerinde ister istemez durmamızın nedeni de yüzyılın ortalarında hızla gelişen siyasal fikir akımlarının II. Abdülhamit devrinde kısıtlanarak daha çok mektepli idealist gençler ve dolayısı ile zabitan arasında canlılığını korumuş olmasıdır.

Böylelikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde belirlenen ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temel prensiplerinden bir çoğunu hazırlayan milliyetçilik cereyanının başlangıcını 1826-1876 arasında oluşan fikir akımlarının dinamiğinde aramak yerinde olur. Ancak, Namık Kemal kuşağının idealleri gerçekler katında yeterli eleştiri ve hazım süresi geçirmeden siyasal şartlar o kadar hızlı değişmeye başlamıştır ki Jön Türk grubu gittikçe daha pragmatik bir tutuma girmeye mecbur olmuştur. Başka bir deyimle, Genç Osmanlılar kuşağına kadar gelişen idealist, felsefi ortam, Abdülhamit devrinden itibaren somut koşullara ve sorunlara yönelik düşünce tarzlarına yerini bırakmıştır. Yine Abdülhamit devrinde aydınların işlev ve görev açısından iki gruba ayrıldığını görüyoruz. Bunlardan birincisi siyasal eylem çabasında olanlardı ki milliyetçilik felsefeleri ön planda vatani kurtarmayı içeriyordu. Şerif Mardin'in ayrıntılarıyla belirttiği gibi (*Jön Türk'lerin Siyasal Fikirleri*, Ankara, 1964) bu grup için istibdat rejimine karşı koyma, hürriyet özleminden çok imparatorluğun bütünlüğünü koruma istemini yankıyordu. Siyasal eylem çevresi dışında kalan ikinci grup ise suya sabuna pek dokunmadan bazı önemli fikirlerin yayılmasını sağlıyordu. Avrupa'da bu sırada Türkoloji dalının gelişmesi akademik aydınları etkileyerek milliyetçi fikirlerin gerek toplumsal görüş açısından gerek dil yönünden hızla kökleşmesine yol açacaktır.

David Kushner'in *The Rise of Turkish Nationalism* adlı kitabında Türk milliyetçiliğinin 1876-1908 yılları arasındaki gelişimi bu son değinilen açıdan ele alınmaktadır. Kushner olguyu büyük ölçüde bir özdeşleşme süreci olarak görmekte, dolayısı ile «Türklük» kavramının gelişme evrelerini, ona paralel olarak da dil sorununu vurgulamaktadır. Konunun siyasal ve toplumsal geçmişini bile Türklük bilinci yönünden altı sayfa içinde özetledikten sonra, «Türklüğün Kaynakları» (*The Sources of Turkism*) adlı bölümde milliyetçi akımları etkileyen yalnız üç olay üzerinde duruyor: Avrupa'daki nasyonalist fikir cereyanları, yine Avrupa'da Türkoloji çalışmalarının gelişmesi, ve Osmanlılar ile Kuzey ve Doğu Türkleri arasında artan münasebetler. Giriş kısmının son bölümünde ise Türkiye'deki milliyetçi duygular ve fikirler Abdülhamit devri basını çerçevesinde inceleniyor.

«Terminoloji» başlığı altındaki ikinci kısımda «Türk», «millet», «kavim», «cins»

gibi kavramların konuya ilişkin biçimde tanımları yapılıyor; hangi anlamlarda kullanıldıkları açıklanıyor. Yazarı en çok ilgilendiren nokta kavramlar: kavramların gelişmesi, ne zaman ne amaçla kullanıldıkları, bilinçlenme veya duygu süreçlerini yansıtıyor, Kushner için. Fikirlerin siyasal eylem katında geçerliliği arka plana atılmış olduğundan, konuya yaklaşım daha çok filolojik inceleme, hatta dil sorunu hakkındaki tartışmaları içeren kısımda verilen bol örneklerle, metin analizi yöntemini andırıyor. Gerçekten, sanat, edebiyat, bilim, ahlâk ve geleneklere Türk medeniyeti çerçevesinde kısaca değinen «Türk Kültürü» başlıklı yedinci kısım dışında, kitap sadece tarihi, coğrafi, etnik ve toplumsal boyutlarıyla «Türk» kelimesini ve Türk dilini inceliyor.

Kushner'in ödevini iyi hazırladığı, araştırmasını dikkatle yürüttüğü belli. Konuyu tespit ettiği çerçeve içinde açıklık ve başarı ile irdeliyor. Kitabın İngilizce yazıldığını göz önüne alırsak, Türkçe bilmeyen okurlar için bu alanda büyük bir açığı kapattığını da eklememiz gerekiyor. Devrin önemli tartışmalarını tutarlı bir görüş açısından yansıtarak, siyasal tarih konusunda yayınlanan araştırmalara da tamamlayıcı oluyor. Ancak, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi ile ilk elden ilgilenenler için bu kitabın bir yenilik getirdiği pek söylenemez. Ne var ki Banarlı'dan Berkes'e kadar birçok ikincil kaynaklarda çeşitli açılardan ele alınmış olan milliyetçilik ve dilcilik konularının belirli bir tematik içinde kısaca sunulması, bu etüde faydalı bir el-kitabı karakterini kazandırıyor.

Yazarın üstün bilimsel yeteneklerini yansıtan bu kitabı çok daha olumlu karşılamak isterdim. Fakat belki de çok kısa olduğundan, konunun doğal olarak içerdiği bir çok noktayı kitaba almamış David Kushner. Bunlardan birinin eksikliği «Türklüğün Kaynakları» bölümünde göze çarpıyor. Yazımızın başında da göstermeye çalıştığımız gibi, milliyetçi akımların başlangıcını sadece Abdülhamit devrinin koşulları içinde batıdan gelen fikirlerin algılanması olarak değil, 1876 öncesinin hazırlayıcı ortamı ile bağdaştırarak incelemek sürecin kökenlerini ve karakterini daha doğru yansıtabilirdi. Nitekim Montesquieu'nün felsefesi ile Léon Cahun'un fikirlerinin Türk entellektüelleri çevresinde yayılmasında şekil bakımından hiç bir fark yoktur. Milliyetçilerin batı felsefesi ile ilişkilerinin modeli de Genç Osmanlılar tarafından meydana getirilmiştir.

Yine bu derece girift bir konunun tematik bakımından kısıtlanması, okuyucunun bazı beklentilerini cevapsiz bırakıyor. Fikir akımları sadece metinlerde dondurulmuş görüşleri değil, gelişen tartışmaların, yargıların sürekliliği ile beraber onların yansıttığı kişisel ve toplumsal tavırları da içerir. Kushner, milliyetçilik kavramını ve dil sorununu güncel olaylardan soyutlayarak okuyucuyu çok ilginç bir devrin portresinden yoksun bırakıyor. Oysa ki özellikle Abdülhamit devrinde düşünce akımları felsefi katta olmaktan çok kişilerin somut gerçeklere tepkileri sonucunda oluşuyordu.

Kitabın son bölümünde 1908 öncesinde sistematik bir ideolojinin meydana gel-

mediği belirtiliyor. Çeşitli fikirlerin birbiri ardına ortaya atılması ve ümmet-millet çelişkisi karşısında tutarlı bir senteze çabuk ulaşmak zaten beklenemezdi. Ancak fikirlerin ne kadar süratle benimsenip savunulması bu devirdeki düşünce akımlarının dinamiğini önemli şekilde yansıtır. Kushner fikirleri objektif olarak birbiri ardına önümüze seriyor; ilerde fikir-kışı-toplum zincirini kurarak konuya canlılık getirmesini dilemek isterim.

Ahmet Ö. Evin

Andreas Tietze : *Mustafâ Âlî's Counsel for Sultans of 1581*. Edition, Translation, Notes. I. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 137 Band; Forschungen zur Islamischen Philologie und Kulturgeschichte, Band VI) 188 sayfa, 72 tıpkıbasım. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979.

Uzunca bir süreden beri Gelibolulu Mustafa Âlî'nin eserleri üzerinde çalışan Prof. Andreas Tietze, Âlî'nin *El-hâlâtü'l-Kâhire mine'l-âdâtü'z-zâhire* adlı eserini kısa bir önsöz, İngilizce tercüme, tenkitli metin ve sonunda tıpkıbasım ile daha önce neşretmişti¹. Şimdi de yine aynı sistem ile Âlî'nin *Nushatü's-selâtin* adlı eserinin ilk iki babını (Hüsrev Paşa Ktb. nr. 311, varak 1-72) *Mustafâ Âlî's Counsel for Sultans of 1581* başlığı ile yayımlanmış bulunmaktadır.

XVI. Yüzyılın değerli müellifi, fikir ve kültür adamı Âlî, eserleriyle kendi döneminin ve kendinden önceki devirlerin tarihine, sosyal ve kültür hayatına ışık tutmuştur. Yazdıklarında bir hayli tekrarlar ve başka kaynaklardan nakiller olmasına rağmen eserleri büyük değer taşımaktadır. Bunların ilmî usullerle araştırılıp yayınlaması Türk tarihi için büyük kazanç olacaktır. Âlî çeşitli mevzuda irili ufaklı bir çok eserler yazmıştır. Bunlar arasında devlet düzenine dair siyasetnâme tarzında yazılmış olanlarda bulunmaktadır. *Nushatü's-selâtin* de bu neviden eserlerinden biridir².

Müellif'in Haleb'de bulunduğu sırada, 989/1581'de telif ettiği bu eser, uzun süre kaynaklarda ve bâzı araştırmalarda *Nasihâtü's-selâtin* şeklinde verilmiştir. Halbuki Âlî, eserin ismini herhangi bir yanlışlığa meydan vermeyecek şekilde «...bu risâleye nâm-ı güzîn *Nushatü's-selâtin* ta'ýîn olunup...» şeklinde belirtmiştir³.

1 A. Tietze, *Mustafâ Âlî's Description of Cairo of 1599*, Wien 1975.

2 Hayatı ve eserleri için bk. İbnülemin Mahmud Kemâl'in *Menâkıb-ı Hünerverân* neşrine (İstanbul 1926) yazdığı önsöz (s. 82-83'de *Nushatü's-selâtin*'e dair bilgi vermektedir); Bekir Küttükoğlu, Mustafa Âlî Efendi, *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1974, 1. fasikül, s. 81-84.

3 Hüsrev Paşa Ktb. Nr. 311, varak 21a; bk. Tietze neşri, transkripsiyonlu metin, s. 120.